

Te elfder ure

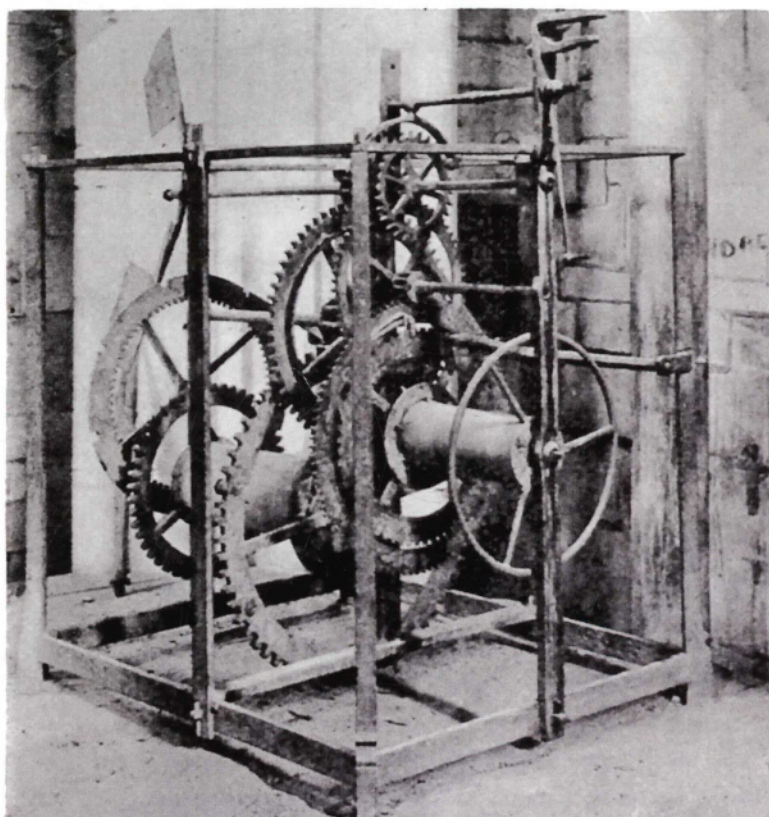
Lotgevallen van een afgedankt uurwerk in Middelstum

Roerende goederen van kerken raken soms op drift. In een enkel geval keren ze weer terug op hun oorspronkelijke plek. Dat geldt gelukkig ook voor het zestiende-eeuwse uurwerk van Middelstum, dat na een halve eeuw afwezigheid weer in de toren is opgesteld. De auteur van deze bijdrage wist het waardevolle instrument in 1960 te behoeden voor de schroothoop. Nu maakt het weer deel uit van een bijzonder ensemble.

Op vrijdag 15 April 2016 werd in de Hippolytuskerk te Middelstum de voltooide restauratie gevierd van het uurwerk uit 1561, het klokkenspel uit 1662, en de speeltrommel uit 1857. Het restauratieplan was opgesteld door Henk Veldman, de vaste bespeler van de Hemonybeiaard, in opdracht van het college van de kerkrentmeesters der Hervormde Gemeente Middelstum. In dat uitgebreide rapport staat als belangrijke

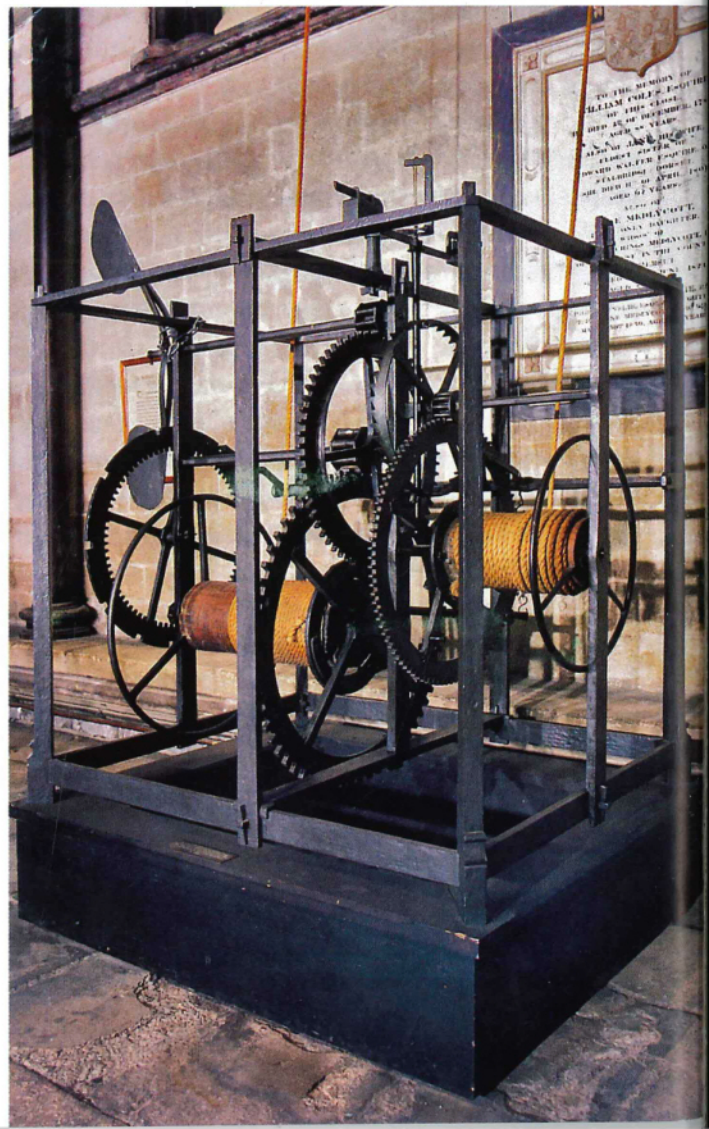
doelstelling: 'Dit heeft als oogmerk om het samenspel tussen alle drie kostbare monumenten (speeltrommel, uurwerk en Hemonybeiaard) weer tot leven te brengen.' Het is nu ruim vierhonderdvijftig jaar geleden dat er in de toren van de Hippolytuskerk van Middelstum een uurwerk werd geplaatst. Deze bijdrage gaat over de recente historie van dat uurwerk, over zijn ontdekking en herstel.

1a Het uurwerk van Salisbury uit 1386, in de 17e eeuw omgebouwd met slinger en ankerengang. Illustratie uit *The Illustrated London News*, circa 1950.

THE OLDEST SURVIVING MECHANICAL CLOCK: SALISBURY CATHEDRAL CLOCK, WHICH DATES FROM 1386—GOING TRAIN. THIS CLOCK WAS IN ACTUAL USE UNTIL 1884.

1b Het uurwerk van Salisbury omstreeks 2006, gereconstrueerd tot uurwerk met balans. Foto R.J.L. Smith.

2 Piet Kooi, met onderdelen van het uurwerk, staande binnen het vierkant van de hoekstijlen achter het huis aan de Burchtstraat. Foto archief P.B. Kooi.

Rehabilitatie, van schroot tot uurwerk

In de jaren vijftig bestond in Middelstum een vereniging voor jongeren van de hervormde kerk, onder leiding van de markante kerkvoogd Doeke Doorn. Ik was er enige jaren lid van en er zijn mij twee activiteiten bijgebleven, namelijk de opvoering van een toneelstuk en een soort ontdekkingstocht door de kerk met een kijkje in de ruimte onder het dak van het schip, boven de machtige gewelven. Ook de toren werd beklommen via de uurwerkzolder en de klokkenstoel voor de luidklokken naar het kamertje voor de bespeling van het carillon. Dat gebeurde zowel handmatig als automatisch. Het maakte allemaal grote indruk.

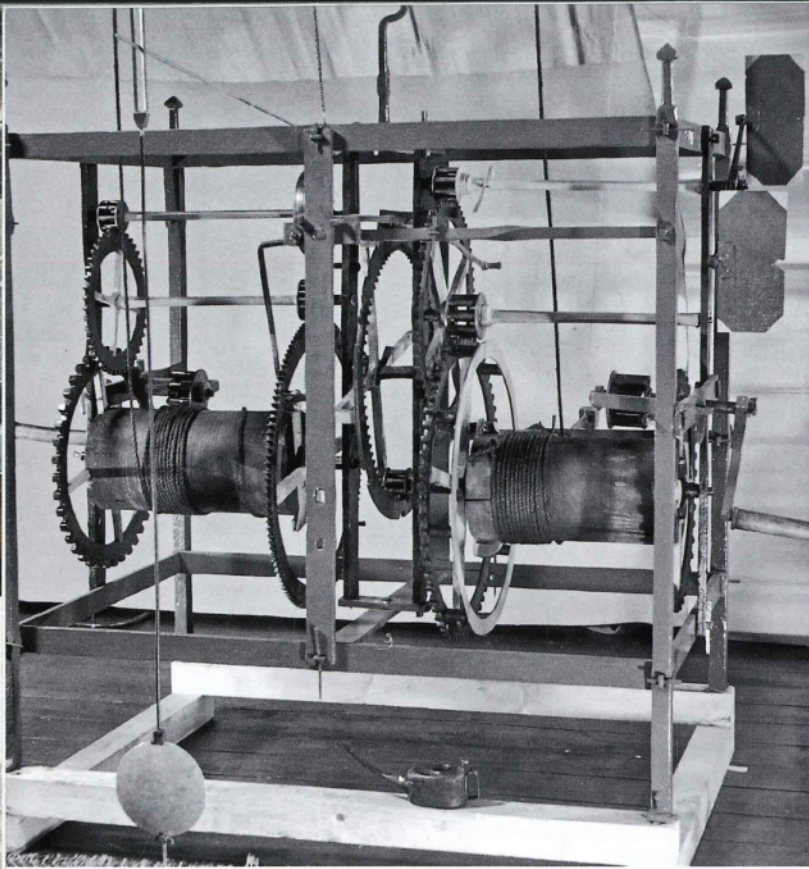
In 1960 beklom ik de toren voor de tweede keer om foto's te maken van de bouwput, die vlakbij de kerk werd aangelegd voor het nieuwe gemeentehuis. Mijn broer was toen als militair in Suriname gelegerd en ik stuurde hem reportages en foto's, als een soort nieuwsdienst. In 1960 had ik wat meer tijd om rond te kijken in de toren en vooral om aandacht te besteden aan de uurwerkzolder. Daar stond een enorm grote speeltrommel opgesteld, die ooit het carillon deed klinken. In een hoek ernaast lag een ordeloze hoop roestige tandwielen en stangen van een oud, afgedankt uurwerk.

Mijn vader, notaris mr. C.S. Kooi, was geabonneerd op het Engelse tijdschrift *The Illustrated London News*. Daarin had een foto gestaan van een uurwerk uit 1386 in de kathedraal

van Salisbury. Het was gemaakt met dezelfde soort tandwielen en stangen die ik in de toren had gezien. Mijn interesse was gewekt en het was nu zaak om te weten wat er met de hoop oud roest ging gebeuren. Het bleek dat de kerkvoogdij het niet nodig vond om het afgedankte uurwerk te bewaren. Via administrerend kerkvoogd Jan Huizinga werd alles aangekocht voor 10 cent per kilo, met wat extra voor een koperen onderdeel; in mijn herinnering voor totaal f 7,52.

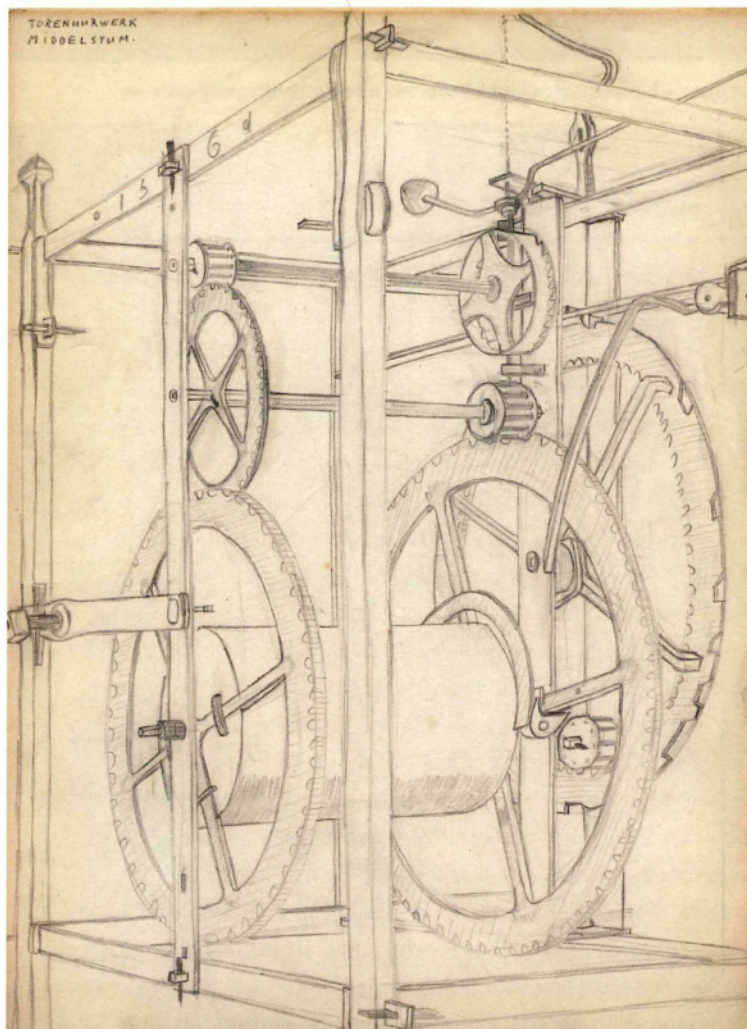
Nu moest dit alles worden afgevoerd. De grootste klus was het uit de toren naar beneden halen. Schoolkameraad Henk Noordhof kwam te hulp. Op de boerderij van zijn vader werden lange touwen en een haak geleend waarmee we alles stuk voor stuk via een luik in de vloer door een opening in het gewelf er onder lieten zakken. Op de grond beland koppelde de haak zich los en daarom hoefden we meestal niet naar beneden om het touw los te maken. Er stond de geleende kruiwagen van buurman Harm Smit klaar om het in porties naar Burchtstraat 21 te vervoeren. Het verliep allemaal redelijk voorspoedig ondanks de slechte conditie van de houten kruiwagen, die één keer bezweek onder het gewicht van de lading. Zo kwam alles op het tegelplaatsje achter ons huis bij de karpetsok en waslijnen.

Belangrijk was het schoonmaken en ontroesten. Dat gebeurde op het grasveld achter het huis in de schaduw van de walnotenboom en er werd een hele zomervakantie aan

3 Het uurwerk in werking, zoals het thuis op zolder stond opgesteld.

Foto archief P.B. Kooi.

4 Tekening van het gaande werk met het jaartal 1561 op de bovenste balk.

Tekening P.B. Kooi.

besteed. Dikke lagen vet en smeer van jaren wegkrabben en staalborstel en schuurpapier gebruiken om de roest te lijf te gaan. Het was een hele klus. De behandelde stukken verhuisden naar de ruime zolder van het achterhuis. Daar begon, samen met Henk Noordhof, de puzzel om de verschillende onderdelen tot een logisch geheel te combineren. Dat moest zonder een handleiding of gebruiksaanwijzing gebeuren. Het frame met vier hoekstijlen en andere zware stangen vormde een raamwerk waarin de draaiende delen moesten passen. Alles kon met pen-en-gatverbindingen en spieën vastgezet worden. Dat geheel werd geplaatst op een vierkant van houten balkjes zodat het uiteindelijk op een vergroot model van het uurwerk in een ouderwetse staart- of stoelklok leek. Dat wil zeggen met twee afdelingen naast elkaar: de ene voor het gaande werk, de tijdaanduiding, de andere helft voor het slaande werk op het uur en het halfuur. Daartussen het wiel voor de regeling van het aantal slagen per uur. Al met al was het uurwerk vrijwel compleet met uitzondering van de slinger die halverwege ruw was afgebroken. Gelukkig woonde en werkte in het dorp koperslager P. Zuidhof. Deze bijzonder kundige vakman bracht de slinger weer in orde. Toen het uurwerk op zolder was opgesteld kon de slinger aan een balk worden opgehangen. Zakken met stenen als gewicht zorgden voor de aandrijving en zo klonk dan de zware tik van het uurwerk door het huis.

Van 1561 naar 1950

Tijdens het schoonmaken werd in het frame, aan de kant van het gaande werk, het ingebrande jaartal 1561 ontdekt. Dat is opmerkelijk vroeg, want dat is ruim vóór de uitvinding van de slinger. Het betekent dat het dus oorspronkelijk als zogenaamd balansuurwerk is gebouwd. Het tempo van het gaande werk wordt bepaald door het heen en weer gaan van de verticale lepelspil tegen het kroonwiel. Op die spil zitten ter weerszijden een arm met gewichtjes, de balans of waag geheten. Door het verschuiven van de gewichtjes kan het tempo hoger of lager worden afgesteld. De werking van dit onderdeel was niet erg nauwkeurig. In de Gouden Eeuw heeft de geleerde Christiaan Huygens (1629-1696) daar verbetering in gebracht. Deze beroemde wis- en natuurkundige is de uitvinder van de slinger geweest. Door toepassing van de slinger is een veel nauwkeuriger regeling van het tempo mogelijk gemaakt. Op deze uitvinding werd in 1657 octrooi verleend. We kunnen er dus van uitgaan dat het uurwerk na die tijd is omgebouwd van balans- naar slingeruurwerk, zoals het nu bestaat. Het jaartal 1699 (?), ingebrand in het frame aan de kant van het slagwerk, markeert waarschijnlijk het jaar van ombouw. Het uurwerk in Salisbury had een zelfde vernieuwing ondergaan, maar bij een recente restauratie is dat weer met een balans gereconstrueerd.

Het uurwerk dateert uit de tijd dat Johan van Ewsum, heer van Middelstum, die unieke collator van de kerk was. In 1544 werd hij eigenaar van de borg Ewsum, die hij grondig liet

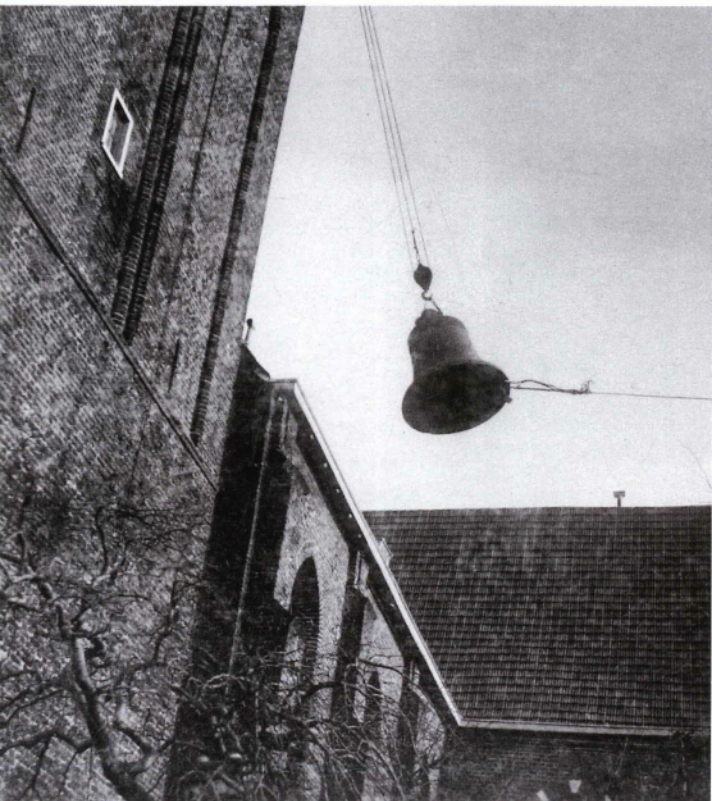
5 Schouw uit de ridderzaal van de borg Ewsum met de familie-wapens van Johan Lewe en Anna van Burmania ter weerszijde van het jaartal 1561. Foto W.F. Pastoor, collectie RHC Groninger Archieven (818-9868).

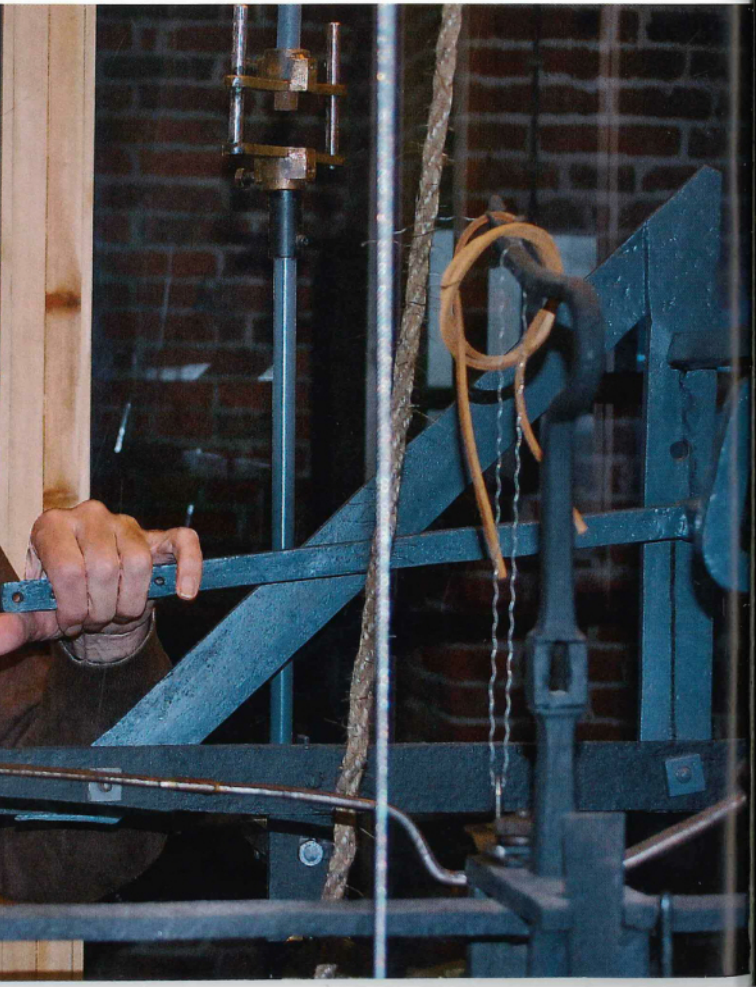
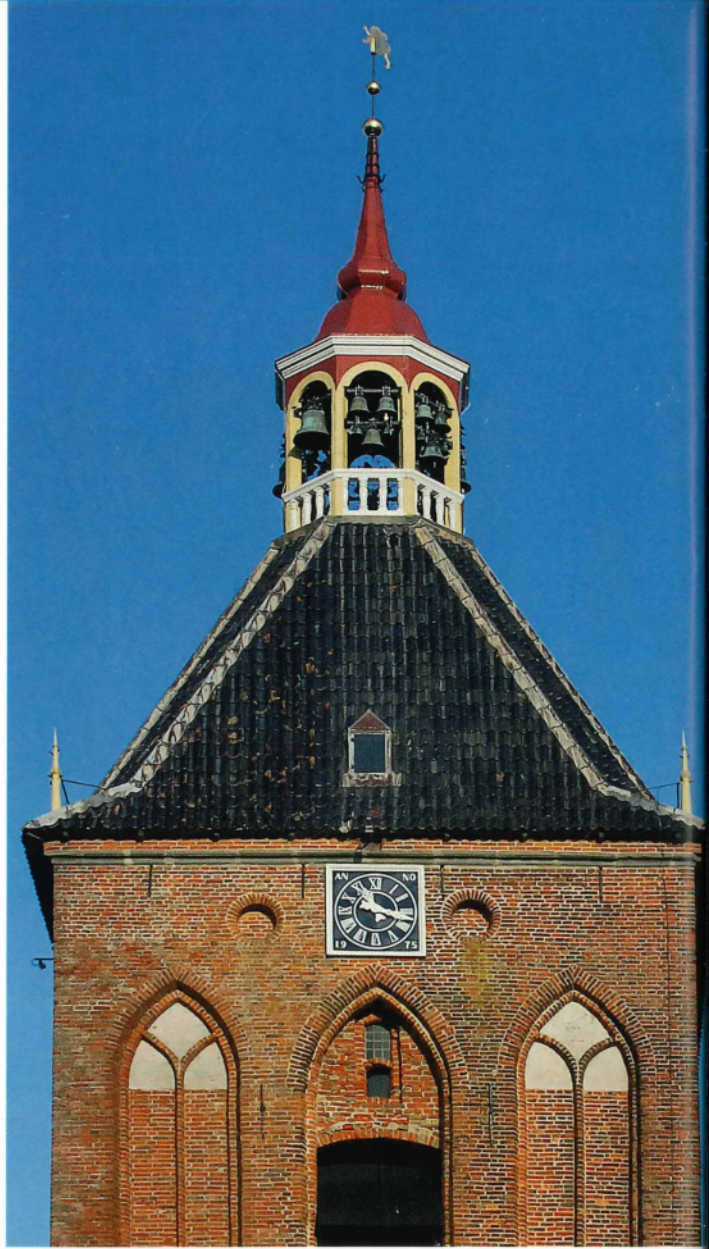
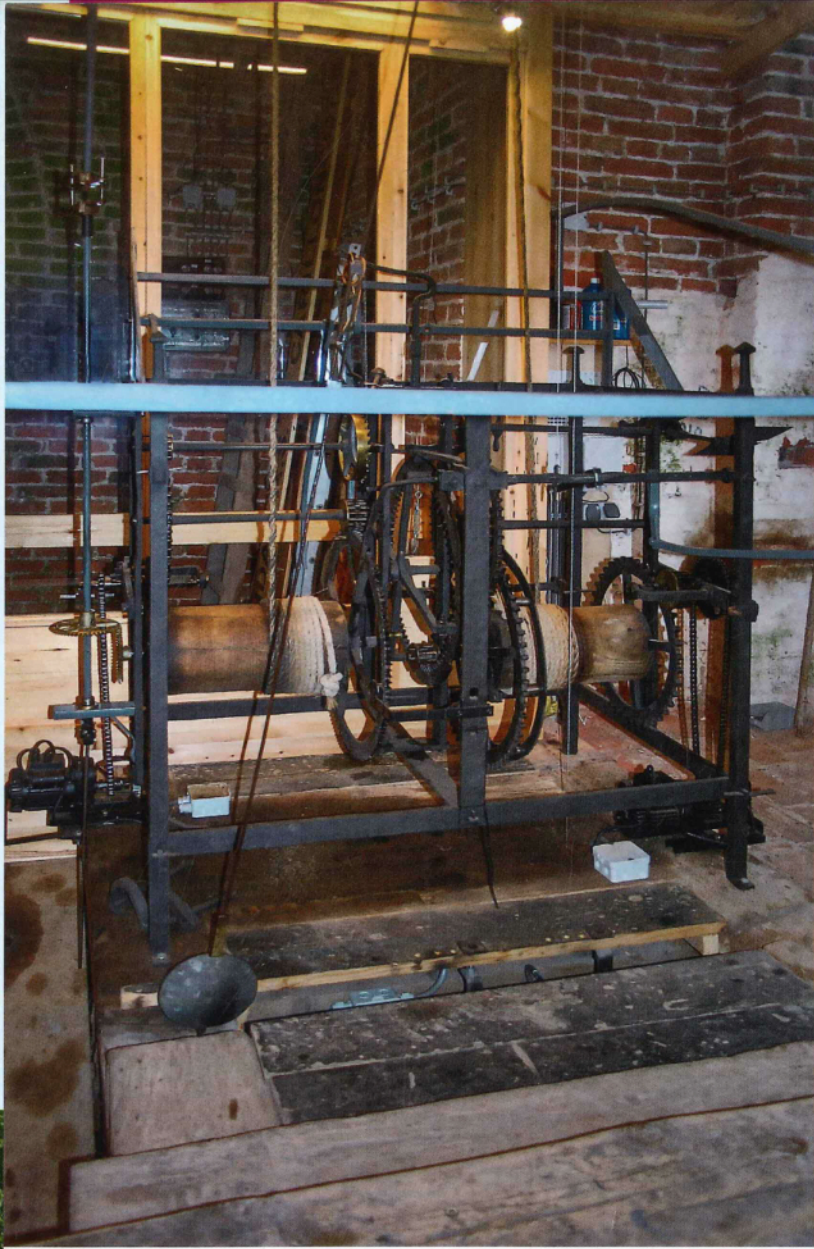

6 Notaris Kooi en koster Boekelage in het koepeltje met het carillon, circa 1940. Foto archief P.B. Kooi.

7a en 7b De grote luidklok wordt op 26 februari 1943 uit de toren gehesen, nadat het carillon op 24 en 25 februari uit de toren is gehaald. Foto's archief P.B. Kooi.

opknappen. In het jaar 1561 werden er nieuwe glas-in-loodramen aangebracht. Een schouw in de ridderzaal met de wapenschilden van Johan en zijn tweede echtgenote Anna van Burmania, was voorzien van het jaartal 1561. Het belandde na de sloop van de borg in de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam. Johan liet bij de borg naar de mode van die tijd een traptoren bouwen, die hoog boven het oude bestaande complex uitstak. Hij was kortom zeer actief en dus ligt het voor de hand dat hij als collator bij de aanschaf van het uurwerk betrokken is geweest.

In de negentiende eeuw kreeg het uurwerk er een nieuwe taak bij. In 1857 werd door de firma P. van Oeckelen een speeltrommel geleverd, zodat het Hemony-carillon mechanisch op het uur en halfuur kon spelen. Voor het activeren van de trommel was een installatie op het uurwerk gemaakt met lichters, waardoor een samenspel ontstond tussen uurwerk, speeltrommel en carillon. In 1943 maakte de klokkenroef door de Duitse bezetter daar een einde aan. Ze werden gevorderd om als grondstof in de oorlogsindustrie te worden gebruikt. Dat lot is Middelstum bespaard gebleven. De klokken werden na de oorlog vrijwel onbeschadigd in Giethoorn terug gevonden en waren in 1946 weer terug. De inwijding van het gerestaureerde en uitgebreide klokkenspel werd op 22 juni 1949 feestelijk gevierd. Na de terugkeer van de klokken werd de oude situatie niet hersteld. In 1949 is een elektrisch uurwerk geplaatst en in 1950 volgde de vervanging van de speeltrommel door een automatisch speelwerk.

De laatste loodjes

Toen het ouderlijk huis na de dood van mijn vader in 1970 werd verkocht, vond het uurwerk onderdak bij mijn oom Barteld Goldhoorn op de zolder van de boerderij Oldenoord onder Toornwerd. Nadat de kerk en toren in 1980 waren gerestaureerd, leek de tijd gekomen om het uurwerk weer in de toren te plaatsen. Per brief van 17 november 1980 is het in eeuwigdurend bruikleen aan de kerkvoogdij overgedragen

8 (uiterst links) De huidige opstelling van het uurwerk op de zolder in de toren. Links het gaande werk, rechts het slaande werk. Foto K. van der Ploeg.

9 (links) Situatie na de recente restauratie met de windwijzer in de vorm van een klimmende leeuw van de familie Lewe op het koepeltje met het carillon. De wijzerplaten zijn bij de eerdere restauratie in 1980 boven de galmgaten geplaatst. Dat is hoger dan voorheen en maakt ze beter zichtbaar (zie afb. 7). Foto K. van der Ploeg.

10 (linksonder) Piet Kooi tijdens inspectie van 'zijn' uurwerk in de toren op 31 maart 2017. Foto K. van der Ploeg.

11 Een moderne installatie zorgt er nu voor dat de gewichten automatisch worden opgehesen. Foto K. van der Ploeg.

met het beding, dat het na mijn dood eigendom zou worden van de Nederlandse Hervormde gemeente. Voorwaarden bij het bruikleen waren, dat de bruikleennemer het uurwerk zou onderhouden en dat ik het recht kreeg om het tenminste één keer per jaar te inspecteren. Bij de overdracht van de geres- taureerde kerk door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan de kerkvoogdij memoreerde voorzitter D. Doorn in zijn toespraak dat het uurwerk weer terug was.

De laatste jaren is de waardering voor het oude werk toe- genomen. Een *Commissie Hemony Beiaard Middelstum* onder

12 Aanzicht van de Sint-Hippolytuskerk en toren vanuit het zuidoosten.

Foto K. van der Ploeg

voorzitter/kerkvoogd Jan Luit heeft zich met succes inge- spannen om fondsen te werven voor de restauratie en het samenspel tussen uurwerk, speeltrommel en carillon te reali- sieren. Door de overdracht van kerk en toren aan de Stichting Oude Groninger Kerken ontstond een nieuwe situatie. De ju- ridische eigendom van het uurwerk stond daar los van en er moest iets geregeld worden om de restauratie volgens plan uit te kunnen voeren. In een bijeenkomst van de Commissie Hemony Beiaard op 29 oktober 2014 heb ik mij bereid ver- klaard het uurwerk door middel van een onderhandse akte over te dragen aan de stichting. Die akte werd uiteindelijk een brief van 22 december 2014. Daarin is de schenking vast- gelegd onder de bekende voorwaarden. In die brief staat een merkwaardige zin met de bewering dat het uurwerk niet door mij, maar door mijn vader was aangekocht. Dat is onjuist. De correcte gang van zaken staat in het rapport van Veldman duidelijk beschreven en wordt door deze publicatie beves- tigd. De stichting heeft in december opdracht tot restauratie gegeven aan Simon Laudy van Klokken- en Kunstgieterij Reiderland te Beerta. In maart 2015 is officieel een begin ge- maakt met de werkzaamheden, die hebben geresulteerd in de restauratie en het herstel van het samenspel tussen uur- werk, speeltrommel en klokkenspel. Laudy heeft met respect voor het oude werk en een combinatie met moderne hightech een indrukwekkend prestatie geleverd. Dit werd op 15 april 2016 terecht gevierd.

Tot slot

Toeval bestaat niet? Door een gelukkige samenloop van omstandigheden is het uurwerk bewaard gebleven. Voor het zelfde geld was het tot schroot verwerkt. Door de inspan- ningen van betrokken instanties en de inzet van een groep vrij- willigers is een indrukwekkende prestatie geleverd. Het is voor mij na vijftig jaar zorg een rustgevende gedachte dat de toekomst van het uurwerk gewaarborgd is. Het is overeen- komstig de doelstelling in het rapport van Henk Veldman toe- gerust op zijn taak voor de aansturing van de wijzerplaten, de speeltrommel en het carillon. Ik hoop dat velen in de toe- komst de moeite zullen nemen om de toren te beklimmen om de techniek van uurwerk en speeltrommel te bewonderen.

Dr. P.B. Kooi, archeoloog, B.H. Broekemastraat 30, 9951 ND Winsum; email: ploegkooi@home.nl

Literatuur

Adolph Rots en Harry de Olde, *So menichmael ghij hoort den helderen clockenslach* (2005).

Henk Veldman, *Restauratieplan Petrus van Oeckelen speeltrom- mel Hippolytuskerk Middelstum* (2010) 17-39.

E.C.A. Vinhuizen, 'Kerkkroniek', in: *De Sint Hippolytuskerk te Middelstum 1445-1945* (Leeuwarden 1946).

Zie ook: www.salisburycathedral.org.uk